

Осипенко В. Ю.,
викладач кафедри германської філології
Горлівського інституту іноземних мов
ДВНЗ «Донбаський державний педагогічний університет»;
аспірант кафедри германської та слов'янської філології
ДВНЗ «Донбаський державний педагогічний університет»

ДИСКУРС І ЛІНГВІСТИКА ТЕКСТУ В МОВОЗНАВСТВІ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХХ СТ.

Анотація. Статтю присвячено дослідженню дискурсу і лінгвістики тексту в мовознавстві ХХ ст. у лінгвістично-історіографічному аспекті. У роботі зазначено, що даний період вважається етапом становлення напрямку лінгвістики тексту як самостійної мовознавчої дисципліни, а дослідження поняття дискурсу відбувалось поряд з розвитком цього напрямку та розширенням предмету його дослідження. Окреслено, що соціальною передумовою, підґрунтям виникнення лінгвістики тексту як самостійної наукової мовознавчої дисципліни став комунікативно-діяльнісний підхід до вивчення мовлення і мови, тобто комунікативна лінгвістика, що виникла у 70-ті роки минулого століття. Науковий напрямок під назвою лінгвістика тексту об'єднав лінгвістичні досягнення з успіхами інших дисциплін, а отже є об'єктом міждисциплінарного вивчення, дослідження таких наук, як психологія, політологія, лінгвокультурологія, соціологія, філософія. Зокрема, у статті розкривається поняття археології знання, що допомагає усвідомити світогляд, ціннісний світ, правила соціальної комунікації людини. До того ж, дискурси формують історичну реальність, з історією дискурсів нерозривно пов'язана історія понять, яка розглядає семантику і еволюцію базових понять, які можна інтерпретувати як окремі дискурси або їх смислові компоненти.

Результати дослідження розширюють уявлення про: дискурс, який є передусім мовним потоком, мовою в її постійному русі, що вбирає в себе всю унікальність історичної епохи, індивідуальні й соціальні особливості комунікантів тієї комунікативної ситуації, в якій відбувається спілкування; лінгвістику тексту, яка вивчає правила побудови зв'язного тексту як комунікативної системи та його змістові категорії. Увесь калейдоскоп лінгвістичної парадигматики об'єднує постійне нарощування кількості орієнтованих на дискурс дисциплін та теорій, які відкривають нові горизонти в галузі мовознавства, відповідно, потребують розробки нового інструментарію, нових методів дослідження та опису.

Ключові слова: лінгвістика тексту, дискурс, аналіз дискурсу, дискурсознавство, лінгвістика, комунікативна подія, комунікативна лінгвістика, лінгвопрагматичний підхід.

Постановка проблеми. Становлення лінгвістики тексту як окремого мовознавчого напрямку відбувається у 70-ті роки ХХ століття. Актуальність розробки теорії тексту із суто лінгвістичних позицій диктується також причинами, пов'язаними з загальним розвитком лінгвістики, історією її становлення. Отже пріоритетним і актуальним напрямком сучасних наукових

досліджень є вивчення становлення дискурсу і лінгвістики тексту в мовознавстві в лінгвістично-історіографічному аспекті. Також актуальним є дослідження концепцій тлумачення фундаментальних гуманітарних понять, що пов'язано зі збільшенням зацікавленості проблемами функціонування мови через текст і дискурс у міжкультурних, культурних, комунікативних контекстах. На сьогодні дослідження лінгвістики тексту як самостійної мовознавчої дисципліни продовжується і в наші дні і не може вважатися завершеним.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Про зацікавленість науковців з проблемами дискурсу та лінгвістики тексту зазначеного періоду свідчить велика кількість праць вітчизняних та зарубіжних дослідників, зокрема Н. Д. Арутюнової, Е. Бенвеніста, В. Г. Борботька, Ю. Габермаса, І. Р. Гальперіна, М. О. Зайцевої, М. П. Кочергана, О. О. Селіванової, К. С. Серажим, Ю. С. Степанова, М. Фуко та інших. Про надзвичайну популярність дефініцій «дискурс», «лінгвістика тексту» свідчить дуже широкий діапазон їх досліджень. Зокрема, науковці займалися дослідженням теоретичних проблем лінгвістики тексту та структури, текст визначали саме предметом лінгвістики тексту, досліджували закономірності його організації, референційні механізми, семантику тексту, та ін.

Формування мети статті. Метою статті є дослідження різноманітних наукових підходів щодо визначення поняття лінгвістики тексту як джерела вивчення дискурсу, а також окреслення поняття тексту за допомогою опису його як «зліпка» чи «знімка» дискурсу. Мета цієї наукової роботи конкретизується в таких завданнях: розкрити поняття дискурсу з позиції аналізу лінгвістики тексту; визначити сфери вживання дискурсу; охарактеризувати етапи розвитку та проаналізувати основні компоненти лінгвістики тексту; розкрити та систематизувати погляди мовознавців щодо підходів до дослідження дискурсу та виявити джерела цих поглядів; виділити основні напрямки дискурс-аналізу тексту. Предметом дослідження є основні характеристики дискурсу та лінгвістики тексту з зазначеного періоду.

Виклад основного матеріалу дослідження. Спілкування – складний і загадковий вид діяльності людини. Зацікавлення науковців глибинними процесами комунікації виникло давно і є цілком природним. Як впливають на зміст мовлення соціальні, культурні, етнографічні, історичні, політичні та багато інших чинників – ці питання мають не тільки важливе теоретичне, а також прикладне значення. Для сучасного гуманітарного мислення характерне спрямування

уваги на роль мови у формуванні культурно-семіотичного компонента суспільної свідомості. Впродовж останніх років збільшується кількість лінгвістичних досліджень у цій сфері, зацікавленість у яких змістилася зі структурного опису мови на дослідження історичного контексту, в якому мова розвивається та функціонує.

Дослідження дискурсу тривали, і на початку 70-х років, сформувався науковий напрямок під назвою лінгвістика тексту [1], який об'єднав лінгвістичні досягнення з успіхами інших наук: інформатики, літературознавства, теорії комунікації та інші. Текст, дискурс опинилися в колі уваги лінгвістів, де відбувалося розмежування цих понять. Тексту відводилося першочергове значення, оскільки він виявився більш широким за сферою свого застосування. Як зазначає професор В. Г. Борботько, поняття текст застосовується не тільки для зв'язного мовного твору, але й для будь-якого письмового документа, в тому числі й з елементами графіки, який, на відміну від дискурсу, будується не тільки за законами мови, але й за іншими схемами, згідно з практичними потребами людини (анкета, список, реклама, перелік інструкцій тощо) [2]. Н. Д. Арутюнова також визначає пріоритет тексту. Дискурс – це мова, «занурена в життя», що унеможливає застосування цього терміна, наприклад, до давніх текстів, оскільки їх зв'язки з живим життям не відновлюються безпосередньо [2], [3].

Лінгвістика тексту, що об'єднала суто лінгвістичні та суміжні з ними підходи, як теоретичні (літературознавство, функціональна стилістика), так і прикладні (теорія комунікації, статистична обробка текстів, психологія, викладання мов, автоматизований переклад, інформатика тощо), – виникла потреба чіткого окреслення предмета дослідження лінгвістики тексту, а отже, чіткого визначення сутності двох ключових понять – тексту і дискурсу. Основну відмінність між ними сформулював Е. Бенвеніст: дискурс ним було визначено як процес застосування мовної системи, а текст – як результат цього процесу.

Лінгвістика тексту як наукова дисципліна пройшла такі етапи: перший етап називають структурно-граматичним, але вже в 70-і рр. ХХ ст. закладаються передумови для відходу від текстової граматики до текстової семантики; на цьому ж етапі зароджуються й комунікативні орієнтири лінгвістики тексту; на другому етапі в межах лінгвістики тексту виокремилось кілька напрямів, зокрема:

- комунікативно-прагматичний напрям (текст розглядається як засіб соціально-психологічного, емоційного, естетичного впливу);

- семіотичний напрям (дослідження знакових моделей тексту, в основі яких взаємодія комунікантів за посередництвом тексту);

- когнітивний напрям (дослідження смислу на основі моделювання ментальних конструктів, які стоять за текстом).

Багатоаспектність змісту та форм дискурсу зумовила, зокрема, розмаїття його теоретичних дефініцій і досить швидку еволюцію його концепцій. Сьогодні сфера вживання терміна *дискурс* є настільки широкою (філософія, соціологія, логіка, семіотика, теорія комунікації, лінгвістика тощо; їхні окремі напрями – прагмалінгвістика, прагматилінгвістика, лінгвістична семантика, граматична стилістика, лінгвістика тексту, граматики тексту, а також міждисциплінарні науки – психолінгвістика, соціолінгвістика та ін.), що доводиться говорити про полісемію цієї термінологічної одиниці. Також, ми можемо

простежити її поширення і в горизонтальному напрямі, тобто в різних науках, і у вертикальному – тобто на різних рівнях власне лінгвістики.

Лінгвопрагматичний підхід до дослідження дискурсів ґрунтується на тому положенні, що дискурси функціонують: у широкому розумінні – у певних історичних, ідеологічних, культурологічних, етнографічних ситуаціях, у вузькому – в конкретних комунікативних обставинах, тому вони можуть бути досліджені в категоріях лінгвістики з позицій загальної теорії комунікації. Лінгвопрагматичні методи дозволяють вивчити характеристики ролей комунікантів, комунікативного ланцюжка, комунікативно-прагматичні наміри адресанта, міжособистісні стосунки учасників комунікації, час і місце ситуації.

Відправна точка історії дискурсів – роботи М. Фуко, який розробив систему *археології знання*. Основним пунктом системи науковця було встановлення зв'язку між «словами» та «речами». Згідно з його концепцією, в історії західноєвропейської культури нового часу було три епістемі (культурно-історичних освіти): ренесансна, класичний раціоналізм і сучасна. Характеристика епістемі залежить від зв'язку «слів» і «речей», в різних епістемах одне і те ж «слово» має різний зміст. Археологія знання відкриває, таким чином, не тільки істинне значення тих чи інших понять, а й допомагає усвідомити світогляд, ціннісний світ, правила соціальної комунікації людей певної епохи [4]. Установки археології знання знайшли відображення в розробленій М. Фуко теорії дискурсу. Згідно його ідей, формуючи дискурс, людина відтворює певну реальність, в якій живе. Безумовно, по-різному оцінюються, трактуються події і явища світу, тому відбувається постійна боротьба, зіткнення різних дискурсів [5].

М. Фуко спробував показати на різних прикладах як дискурси формують історичну реальність. З історією дискурсів нерозривно пов'язана історія понять, які можна інтерпретувати як окремі дискурси або їх смислові компоненти. *Історія понять* – напрямок історичної науки, яка розглядає семантику і еволюцію базових понять, що використовувалися в різні історичні періоди, а також досліджує проблему їх мовного перекладу. Як напрямок науки історія понять сформувалася порівняно недавно – в 80–90-ті роки на стику культурної, інтелектуальної історії та історії ідей, проте в даний час вона має вже власну, досить велику історіографію.

Плідними для вивчення дискурсу стали методи стилістики мови. Виходячи з уже аналізованих позицій відомих дослідників дискурсу Ю. Габермаса і М. Фуко, які стверджують, що між поняттями «дискурс» і «стиль», «дискурс» і «текст» є багато спільного, необхідно зазначити, що під стилем (відповідно, дискурсом) мається на увазі сукупність письмових і усних текстів у певній комунікативній сфері діяльності, хоча, звичайно, поняття дискурсу значно ширше. Не заглиблюючись у філософське висвітлення проблеми, зазначимо, що епістема значною мірою визначає тезаурусне наповнення окремих інституційних дискурсів – критичного, політичного, ідеологічного, мистецтвознавчого та інших видів [6].

Т. ван Дейк висловив думку, що витoki теорії дискурсу беруть свій початок з часів античності й досліджувати його варто з античних трактатів етики та риторики, де поняття «дискурс» вживалося у значенні «міркування», «діалог». Проте як термін мовознавчої науки широко він почав використовуватися лише в 50-і рр. ХХ ст., за часів філософії структуралізму

та постструктуралізму [7]. На думку К. С. Серажим, чи не найконструктивнішу програму дослідження дискурсу запропонував Т. ван Дейк, який розглядає дискурс як складне когнітивне утворення, аналіз якого потребує структур для репрезентації знань, закладених у дискурс. Головним типом репрезентації знань Т. ван Дейк обирає «модель ситуації», яка вибудовується на основі особистих знань учасників комунікації (попередній індивідуальний досвід, наміри та настанови, почуття та емоції). Адаже зрозуміти текст, за словами вченого, означає ідентифікувати ситуацію, про яку йдеться, у власному, суб'єктивному внутрішньому світі, на базі власного, суб'єктивного досвіду, за допомогою власних, суб'єктивних моделей явищ та ситуацій [6].

Протягом усієї історії формування термін дискурс вживали для позначення багатьох лінгвістичних понять. Ним називали мову та мовлення взагалі (французька лінгвістична традиція, 60-ті роки XX ст.), об'єкт дослідження «лінгвістики тексту», під яким розуміли вивчення закономірностей формування та функціонування текстів. Дискурс є передусім мовним потоком, мовою в її постійному русі, що вбирає в себе всю унікальність історичної епохи, індивідуальні й соціальні особливості комунікантів та тієї комунікативної ситуації, в якій відбувається спілкування. Він стає відображенням національного менталітету і культури в усіх її виявах (національному, загальному, індивідуальному) [8].

Т. ван Дейк застосовує метод декомпанування дискурсу на кілька змістових рівнів, першим із яких є рівень релевантності та риторичних операцій. Наступним рівнем репрезентації дискурсу Т. ван Дейк виділяє стиль. До структур третього рівня дослідник відносить локальні, або мікроструктури (морфологічні, синтаксичні та лексичні механізми формування фраз та засоби породження зв'язних текстів). Четвертим змістовим рівнем, на думку вченого, є структури глобальні, або макроструктури (семантичні макроструктури), а п'ятим – формальні суперструктури (взаємодія текстів у дискурсі) [6].

Необхідно зазначити, що на думку Ю. С. Степанова, структурно-орієнтована парадигма побудови дискурсу наприкінці XX століття доповнюється новою парадигмою, яка трактує дискурс як «мову в мові». Ілюструючи цю концепцію дискурсу, Ю. С. Степанов аналізує погляди П. Серіо. Нову «форму» існування мови П. Серіо визначає як дискурс, тобто, як конкретизує Ю. С. Степанов, спеціальне використання мови для вираження особливої ментальності, особливої ідеології, що вимагає відповідної граматики та відповідної лексики [6], [9].

Існує ряд досліджень, присвячених методам дискурс-аналізу. Виділено три основні напрямки дискурс-аналізу тексту: 1) теорія дискурсу Лакло-Муфф; 2) критичний дискурс-аналіз; 3) дискурсивна психологія.

Теорія дискурсу Лакло-Муфф – постструктуралістська теорія (1980-ті – 90-ті р.р.), розроблена політологами Е. Лакло та Ш. Муфф. Теорія полягає в тому, що соціальний світ формується дискурсом з допомогою значень. Автори пропонують використати методи ідентифікації дискурсу. За їх твердженням, в одному акті артикуляції можуть бути кілька дискурсів. Якщо ми візьмемо текст, то в цьому тексті в одному реченні можна побачити кілька дискурсів. Е. Лакло та Ш. Муфф виділяють дві техніки теорії дискурсу. Перша техніка – це вузлові точки. Вузлові точки – це ключові слова у мові. У тексті необхідно побачити або почути, якщо це усне мовлення, вузлове слово,

пов'язане з іншими вузловими словами, які формують дискурс. Всі інші слова ми починаємо розуміти, виходячи з цього конкретного дискурсу завдяки цій ключовій точці. Друга техніка теорії дискурсу виходить з припущення, що у основі дискурсу лежать міфи.

Критичний дискурс-аналіз – різновид дискурс-аналізу, розроблений Н. Феркло, у якій стверджується, що дискурс – лише один із безлічі аспектів будь-якої соціальної практики. Для критичного дискурс-аналізу основною сферою інтересу є дослідження змін дискурсу, що відбуваються завдяки інтертекстуальності. Комбінація елементів різних дискурсів веде до зміни певного дискурсу, а отже, до зміни соціокультурного світу [6].

Дискурсивна психологія як вид дискурс-аналізу визначає і пізнає психічні феномени у процесі соціальної взаємодії через мову. На протигагу підходу інших течій психології до дискурсу як відображення думок, інтенцій та мотивів людей, дискурсивна психологія вважає, що дискурс не відображає реальність, а опосередковано створює її за допомогою мовних засобів. Дискурсивна психологія спирається не так на вивчення особистості безпосередньо, але в опосередковані свідчення тих чи інших установок і переконань, які виявляються у письмовій та усній промові. Британський філософ і психолог Р. Харре, один із перших теоретиків дискурсивної психології, зазначає, що звичайна мова – найважливіше джерело пізнання людської психіки, оскільки вивчення людини має відбуватися з урахуванням включення особистості в культурний та соціальний контекст, не обмежуючись описом нейронних процесів [10].

Висновки з дослідження і перспективи подальших пошуків у даному науковому напрямку. Проведене дослідження розширює уявлення про дискурс та лінгвістику тексту. Дискурс – складне мовленнєве утворення, текст у якому є компонентом дискурсу та потрібен щоб фіксувати можливість відтворення процесу дискурсивної діяльності. Головна особливість теорії тексту в 70-ті роки минулого століття полягає в тому, що саме в цей період її предметом поступово стає не поєднання речень, а цілий текст. Текст визначаємо як носій певної інформації, що є складним ієрархічно побудованим утворенням, необхідним для збереження й передачі певного смислу, виступає у якості з'єднувальної ланки в акті вербальної й невербальної комунікації, тоді як дискурс – це комунікативна подія, процес текстотворення, що виник завдяки тексту і навколо нього й обумовлений певними мовними й позамовними чинниками. Найважливішим напрямком лінгвістики тексту було дослідження семантики тексту, яке до сьогодні залишається актуальним, важливим завданням стає виявлення зв'язку між мовленнєвою діяльністю та іншими невербальними видами діяльності. Отже глобальна зацікавленість текстом і умовами його функціонування обумовлює актуальність подальших досліджень, перспективою є вивчення характеристик дискурсу та лінгвістики тексту, актуальною залишається необхідність поглиблення та уточнення даних питань.

Література:

1. Борботько В. Г. Общая теория дискурса (принципы формирования и смыслопорождения): автореф. дис. докт. филол. наук. Краснодар, 1998. 32 с.
2. Зайцева М. О., Артеменко Т. М., Липко І. П., Міщенко В. Я. Нариси з лінгвістичного аналізу дискурсу: до проблеми типології та характеристики: монографія. Харків: Бурун і К, 2014. 204 с.

3. Арутюнова Н. Д. Дискурс. *Лингвистический энциклопедический словарь*. Москва: Советская энциклопедия, 1990. 709 с.
4. Фуко М. Слова і речі : археологія гуманітарних наук: пер. з фр. Москва: Прогрес, 1977. 406 с.
5. Фуко М. Археологія знання: пер. з фр. Київ: Ніка-центр, 1996. 208 с.
6. Серажим К. С. Дискурс як соціолінгвальне явище: методологія, архітектоніка, варіативність. На матеріалах сучасної газетної публіцистики: Монографія / За ред. В. Різуна. Київ: Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка, 2002. 392 с.
7. Schiffrin D. *Approaches to Discourse*. Oxford. Cambridge, Mass.: Basil Blackwell, 1994. 195 p.
8. Серажим К. С. Текстознавство: підручник. / Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка. Київ: Київський ун-т, 2008. 528 с.
9. Степанов Ю. С. Методы и принципы современной лингвистики. Москва: Наука, 1975. 308 с.
10. Кочерган М. П. Загальне мовознавство : підручник. Київ : Видавничий центр Академія, 1999. 288 с.

Osyenko V. Discourse and linguistics of the text in linguistics of the second half of the 20th century

Summary: The article is devoted to the study of the discourse and linguistics of the text in linguistics of the 20th century in the linguistic-historiographical aspect. The study states that this period is considered a stage in the formation of text linguistics as an independent linguistic discipline, and the concept of discourse arose with the development of text linguistics and the expansion of the subject of its research. It is outlined that the social prerequisite, the basis for the emergence of text linguistics as an independent scientific linguistic discipline was the communicative-activity approach to the study of speech

and language, that is, communicative linguistics, which arose in the 70s of the last century. It is noted that the discourse and linguistics of the text are the object of interdisciplinary study, research of such sciences as linguistics, psychology, political science, linguistic and cultural studies, sociology and philosophy. In particular, the article reveals the concept of archeology of knowledge, which helps to understand the worldview, the world of values, the rules of social communication of people. In addition, discourses form historical reality, the history of concepts is inextricably linked with the history of discourses, which examines the semantics and evolution of basic concepts that can be interpreted as separate discourses or their semantic components.

Also, in the specified period, a scientific direction called text linguistics was formed, which combined linguistic achievements with the successes of other sciences.

The results of the study expand the idea of discourse, which is primarily a linguistic stream, a language in its constant movement, which absorbs all the uniqueness of the historical era, individual and social characteristics of communicators and the communicative situation in which communication takes place; text linguistics, which studies the rules of building a coherent text as a communicative system and its content categories. The entire kaleidoscope of linguistic paradigmatics unites the constant increase in the number of discourse-oriented disciplines and theories that open new horizons in the field of linguistics, respectively, requiring the development of new tools, new methods of research and description.

Key words: text linguistics, discourse, discourse analysis, discourse studies, linguistics, communicative event, communicative linguistics, linguopragmatic approach.